Переднє слово

Вважаючи на гостру потребу російсько-українського словника на Україні, коли в основу державного будівництва покладено принцип українізації державного та громадського життя, Видавництво "Шлях Освіти" (тепер "Червоний Шлях") при Народньому Комісаріяті Освіти влітку минулого 1923 р. запропонувало Постійній Комісії для складання словника живої української мови при Українській Академії Наук виготувати рукопис практичного російсько-українського словника, скориставши той величезний лексичний матеріял (у картках), що призбирала Комісія за декілька років своєї праці. Бажання Вид-ва було одержати словник як-мога швидче, а тому і розмір його мав бути обмежений – в проекті було 40 друк, аркушів звичайного корпусу. Коли-ж у процесі оброблення матеріялу виявилося, що такий розмір словника не дав спромоги широко використати призбираний матеріял і що це безперечно позначиться на вартості самого словника, то Вид-во, розуміючи, що словник, а надто практичний, тим більшу матиме вагу, чим більше він задовольнятиме потреби сьогочасного моменту в державному і культурному житті на Україні, дало свою принципову згоду на збільшення розміру початого вже словника*). Увесь-же словник вирішено було поділити на чотири томи (I т.: А – Ж; II: З – Н; III: О – П; IV: Р – Я), щоб як-найшвидче випускати в світ виготовлювані частини. Що-правда, в ході роботи виявилося, що виготовити цілий словник протягом того часу, як спочатку гадала була Комісія, – це річ неможлива. Словник матиме понад 90 друк. петитних аркушів (по 106.000 літер в аркуші), тоб-то по-над 250 звичайних друкарських аркушів. Редакційні-ж сили Комісії були дуже обмежені: вони складалися з трьох її постійних членів-редакторів, згаданих у заголовку, та з головного редактора акад. А. Е. Кримського. Вид-во "Червоний Шлях" із свого боку робило все можливе, щоб прискорити працю, і не відмовлялося від додаткових витрат, щоб сього досягти. Так, на пропозицію Вид-ва, для допомічної роботи, а саме, для перегляду і використання карткового матеріялу і для першого його оброблення закликано було до безпосередньої участи в праці в лютому 1924 р. кільканацятеро співробітників; з-по-між них активнішу участь узяли: С. О. Буда, Є. К. Волошин, В. П. Тутківський, К. Т. Туркало, П. В. Шуба, Є. М. Марковський (всі – починаючи вже з II-го тому, опріч В. П. Тутковського, що брав допомічну участь і в I-му томі). А щоб полегшити дуже важку працю головного редактора акад. А. Е. Кримського, запрохано було до праці в квітні місяці 1924 р. ще й другого головного редактора акад. С. О. Єфремова, якому доручено було остаточне редагування III-го та IV-го т. т.

Складаючи "Російсько-Український Словник", Комісія мала перед собою два головні завдання: 1) дати відповідний потребам часу реєстр слів російських і 2) вичерпати як-мога глибше багаті і мало ще досліджені лексичні скарби української мови. Виявилося, що це річ не легка, і вже I-й том це довів.

Для реєстру російських слів використані були цілком "Русско-французский словарь" Макарова, "Полный словарь русскаго и польскаго языка" Дубровського і "Словарь росийсько-український" М. Уманця і А. Спілки (Львів 1893); окрім того, підчас роботи, систематично бралися до уваги "Словарь" Даля і "Словарь русскаго языка" Рос. Акад. Наук, Проте, доводиться відзначити, що всі російські словники своїм реєстром слів страшенно застаріли. Величезного числа слів, широко вживаних у живій мові освічених шарів суспільства, в них немає: для прикладу можна згадати, хоч-би те, що в Рос. Акад. словникові нема слова "Ведомственный", а у Даля нема таких слів, як "Заполнять", "Обслуживать" і т. д.; в обох словниках нема, таких слів, як "Безпартійний" і т. п. Ще-ж до того "Словарь рус. яз." Рос. Академії не доведено й до половини (останній випуск, що був у розпорядженні Комісії, це 1-й вип. V-го тому – початок літеря "Л", а III-го тому – "И" – теж тільки 1-й вип., що вийшов уже в світ). Неповністю російських словників, навіть Даля та Академічного, і нашою безпосередньою від них залежністю доводиться пояснити цілу низку недоглядів у нашому "Рос.-укр. Словнику". Іноді, знов, недогляди могли

траплятися й попросту з причин механічних, а саме через те, що ввесь реєстр довелося укладати в тому порядкові, якого вимагає новий російський правопис; отже якась картка із словом, що починалося, наприклад, з "Без" або "Обез", а тепер пишеться Бес, Обес, могла бути вийнята з старого свого місця, але через недогляд – не попасти на новітнє. Всі такі недогляди, наскільки вони виявляться тепер-таки, будуть виправлені в додатках у кінці II-го та IV-го томів.

Щодо другого свого завдання, а саме – контингенту слів українських, то Комісія була в кращих умовах супроти всіх своїх попередників на полі української лексикографії. Протягом п'ятьох років свого існування при Українській Академії Наук Комісія призбирала по-над 700.000 карток (з-по-між них укр.-російських близько 350.000, рос.-українських близько 400.000). Звичайно, що це тільки початок докладного та систематичного дослідження та обізнавання з українською лексикою, потрібною для великого академічного словника української живої мови, але як рівняти з тим матеріялом, що мали попередні (пильні й заслужені) працівники на полі української лексикографії (маємо на увазі "Словарь української мови" Б. Грінченка, та згадуваний уже "Словарь" Уманця та Спілки), то жаден ще словник, чи то українсько-російський, чи то російсько-український, не мав такого контингенту слів українських. Щоб дати наочне уявлення про це, досить згадати, що ввесь словник Б. Грінченка, розписаний слово за словом на картки, дав 108.950 українських карток, а матеріяли для "Російсько-українського Словника" Комісії складалися, як уже згадано, мало не з 400.000 карток, тоб-то їх стало-б на словник що-найменше утричі більший від словника Грінченкового. Головна вага нашого нового "Російсько-українського словника" полягає, на думку Комісії, в тому, що він використовує більш-менш повно: а) лексику художньої літератури української за останні 50 – 55 років**) (в "Словнику" Грінченка вона використана тільки до 1870 року); б) етнографічні видання; в) твори наукові, критичні та публіцистичні переважно найближчих двох десятиліттів; з останніх найбільше матеріялу дали публіцистичні та критично-літературні твори акад. С. Єфремова. Чимало матеріялу дали й записи нових слів з народніх уст (по-над 12.000 карток), із сучасної преси, художньої літератури та живої мови української інтелігенції. З народніх записів на першому місці треба згадати збірку Голови Комісії акад. А. Е. Кримського з словами, протягом багатьох років записуваними в Шевченківському повіті, на Звиногородщині. Чимало таких записів, пороблених в різних місцях України подали до Комісії її співробітники-кореспонденти, а також сами члени і постійні співробітники Комісії, що робили їх підчас своїх літніх командируваннів. Докладніше про це згадано в "Звідомленні Української Академії Наук за 1923 рік" (див. ст. 49 – 55 "Звідомлення").

Звичайно, що подавалися в словникові не всі українські переклади до якогось слова. Практичний характер Словника вимагав деякого обмеження, отже вузьких провінціялізмів до Словника не заводжено, а коли часом і роблено винятки, то всі такі слова позначено скороченням "пров.", "диал." ("провинциализм", "диалектизм"). Таким чином "Російсько-український словник" цей в українських своїх перекладах живовидячки відбивав той великий поступ, що зробила українська літературна мова протягом останніх десятиліттів, а надто останніх років, коли вона сталася органом широкого культурного і державного вжитку. В цьому редакція вбачає найбільшу вагу цього словника супроти попередніх, що обмежувалися мало не на самому етнографічному матеріялі та на словах давнішої художньої (теж переважно народницько-етнографічної) літератури.

Щодо термінологічного матеріялу з різних паростей знання та техніки, то, розуміється, Словник більш-менш обмежується термінами ширшого – загальноосвітнього – значіння, наскільки такі терміни заведені були й до реєстрів инших згаданих вище словників "Русско-французскаго" Макарова, "Русско-польскаго" Дубровського, то-що. Докладне розроблення української термінології – завдання спеціяльних словників, і ще вимагає воно над собою довгої праці. В деякій мірі такі спроби зібрати й дати наукову термінологію для тієї або иншої галузи знання вже опубліковано – в серії тих словників

(проєктів), що їх почали видавати термінологічні комісії колишн. Наукового Товариства в Київі, а далі Інститут Української Наукової Мови при Українській Академії Наук. Що до такого, вже опублікованого матеріялу, то (побільше в зазначених вище межах) Комісія брала його до уваги і використовувала-з повною обережністю та критичністю. Що-ж до ботанічної та зоологічної номенклатури (а надто першої), то спочатку була думка обмежити цей матеріял до minimum'у, залишивши тільки назви ширше відомих рослин та тварин. Річ у тім, що в цій царині доводиться констатувати страшенну нерозробленість та хаотичність не тільки в українській, але і в російській мові; це завдає дуже багато труднощів і дає раз-у-раз сумнівні наслідки. Проте, наскільки цей матеріял увійшов уже до попередніх словників Уманця і Грінченка, що скористували відповідні праці Анненкова, Роговича та инш., настільки подано їх і в нашому Словникові. Але-ж той, кому доведеться цим матеріялом користуватися, хай пам'ятає, що українська ботанічна та зоологічна номенклатура мало ще розроблена і встановлена і що в зіставленнях її з російською (теж не зовсім розробленою) номенклатурою може бути дуже багато непевного і навіть помилкового.

Що до системи та порядку перекладів, то в Словникові російське слово здебільшого перекладається не одним-однісіньким словом, а цілою низкою слів українських, котрі почасти становлять точні його переклади, а почасти з'являються близькими синонімами. Порядок для розміщення українських синонімів – такий, що після кожного російського слова подається попереду те українське слово, котре найбільше вживається в літературній українській мові і найближче віддає собою точний зміст російського слова. Далі наводяться українські синоніми рівнозначні з попереднім словом, але не такі часті в повсякчасній мові. Далі, знов, ідуть спеціяльні відтінки. Таким чином, читач повинен пам'ятати: чим ближче в Словникові стоїть українське слово до російського, тим більше, виходить, воно поширене і тим ближче воно відповідає семасіологічно слову російському. До цього треба додати, що часто слово українське, хоч воно етимологічно найтісніш буває звязане з російським, не займає в Словнику першого місця саме через те, що воно мало поширене буває в українській мові. Напр., російське слово "видеть" перекладається спочатку українським "бачити", бо "бачити" найбільше поширене в українській мові, а вже аж потім перекладається словом "видіти", бо останнє відоме тільки в західніх українських діялектах. Окремі значіння слова наведено під окремими числами "1)", "2)", "3)", і т. и.

Що до способів пояснити та ілюструвати слово і його вживання, то насамперед показано конструкцію, якої воно вимагає, надто-ж коли ця конструкція буває відмінна від російської. Окрім того, використовуються рівнорядно два засоби: иноді не тільки буває наведена ціла російська фраза, ба ще й дано точний український до неї переклад, иноді-ж подаються тільки ілюстративні українські приклади до того або иншого слова, але вже без російського перекладу. Така непослідовність залежала найбільше від того, що упорядчикам увесь час доводилося пам'ятати про найбільшу економію місця. Отже, де тільки український приклад міг бути легко зрозумілий, без відповідної російської фрази, там її й не наводжено. Фразеології українській в зіставленні з російською віддавано особливо багато уваги, і використана вона в Словникові в тій повній мірі, на яку тільки давали спромогу картковий матеріял Комісії та попередні словники.

Нарешті доводиться відзначити, що в окремих своїх словах Словник буває часом не зовсім оброблений, нагадуючи більше "матеріяли до словника". Річ у тім, що значна частина призбираного до цього часу українського матеріялу не мала при собі точних російських перекладів, а подавала тільки пояснення того або иншого слова. Щоб відшукати до кожного такого українського слова відповідний російський переклад у словникові Даля, Академічному або навіть у якійсь спеціяльній розвідці, треба було-б потратити чимало часу, иноді й безрезультатно. Не маючи фізичної змоги цього робити, доводилося иноді відступати від форми строго опрацьованого словника, суворо видержаного в своїй системі, та й подавати при словах широкого обсягу цілий ряд слів

вужчого обсягу, підрядних йому логічно, хоч мабуть кожне з тих українських слів має відповідне собі змістом російське слово. Гадка була така, що в практичному словникові, а надто насамперед призначеному для людей територіяльно звязаних з Україною, які знають тільки саму-но літературну російську мову, може й ця "безсистемність" придатися. Вона може бути корисною і для упорядників дальших виданні в Словника, будь що будь полегшуючи иноді відшукування потрібного українського слова.

Редагування й друкування нашого словника провадилося в дуже несприятливих і ненормальних умовах. Не кажучи вже про те, що попереду випадало-б зредагувати українсько-російський Словник, а вже тоді братися за російсько-український, ненормальною річчю було й те, що редакція не мала фізичної спромоги перевірити рукописний черновик свого словника не частками, а ввесь в його цілості, ще перед тим як він ішов до друкарні. Живе життя із своїми спішними потребами не дозволяло нам чекати, доки наш Словник доведений буде до краю, до останньої літери. Скоро-но якийсь складений аркуш бував зредагований, він негайно, з невисохлим чорнилом, ішов до друкарні та й друкувався, доки тимчасом відбувалося редагування дальшого аркушу. Думати про ідеальне оброблення Словника, складеного серед таких спішних умов, звичайно, нам не доводилося. Ми наперед знаємо, що коли всі чотири томи нашого словника буде додруковано, то перед нами самими краще, ніж перед ким иншим, навіч стануть усі ті формальні вади, які бувають неминучими наслідками кожної спішливо-напруженої роботи. Вже хіба в 2-му виданні пощастить нам обробити Словник з формального боку старанніш і систематичніш.

Редакція.

Усіх, хто користуватиметься Словником, Редакція прохає подавати їй свої уваги до Словника, відзначати недогляди та пропуски потрібних російських слів, а також відомі їм українські слова, котрих не познаходили вони в перекладах до відповідного слова російського. Всі надіслані побажання, додатки і нові матеріяли буде взято до уваги, наскільки це буде можливо, при друкуванні дальших томів або-ж у 2-му виданні Словника, а нові слова українські використано буде ще й для Словника Української Живої Мови.

*) Цим пояснюється, що перші два аркуші в словникові розроблені не так широко як дальші. Додатки до цих двох аркушів дано буде в кінці II-го тому.

**) В карткових матеріялах Комісії використано головні твори таких письменників: Б. Грінченка, О. Кониського, М. Коцюбинського, А. Кримського, В. Самійленка, В. Стефаника, Л. Українки, Ів. Франка та инш. З давніших письменників та творів, що вже використовувалися хоч-би частинно в Словникові Б. Грінченка, додатково визбірувано слова з творів М. Вовчка, Гр. Квітки, П. Куліша, Ів. Нечуя-Левицького, П, Мирного, А. Свидницького, Й. Федьковича, Т. Шевченка та инш. Використано низку добрих перекладів на українську мову, напр. з пізніших "Твори" Короленка (за редакцією акад. С. Єфремова), а з давніших "Святе Письмо" в перекладі П. Куліша, Ів. Левицького та І. Пулюя. Докладний список джерел буде подано в IV томові Словника.

ПІСЛЯСЛОВО ДО 2-ГО Й 3-ГО ВИПУСКІВ II ТОМА РОС.-УКР. СЛОВНИКА.

Працю коло укладання двох останніх випусків другого тома Російсько-Українського Словника розпочала наприкінці 1928 року стара редакційна колегія Словника, що шкідницьку діяльність її проводирів згодом викрив процес СВУ. Нова редакційна колегія в складі головного редактора. Кримського і упорядників-редакторів М. Калиновича та В. Ярошенка перейняла на себе закінчення початої праці в листопаді 1929 року, діставши від попередньої редакційної колегії таку спадщину: укладених і переведених через головну редакцію понад 15 аркушів на 103 тисячі друкарських знаків кожний (до слова *над*), з них набраних понад 10 арк. (до слова *можжевельник*), заверстаних 8 арк. (до слова *место*) і віддрукованих зовсім 7 арк. (до слова

междучеловеческий). Отже, беручи до уваги, що кінцева частина другого тома має 41 друк. аркуш, новій редакційній колегії довелося укласти і зредагувати понад 25 аркушів. На цю працю пішло тринадцять місяців. Останні аркуші рукопису здано до друкарні в грудні 1930 року.

Перейнявши на себе викінчення початого не тільки укладанням, а й друкуванням твору, редакційна колегія не мала змоги усунути всі його хиби, особливо хиби початкових, уже віддрукованих аркушів. Найприкрішою з цих хиб є друкування другого й третього випусків другого тома за старим правописом. До цього редакційна колегія була змушена помилкою своїх попередників, що влітку 1929 року, за кілька місяців по опублікуванні нового державного правопису, все ж вирішили друкувати черговий випуск словника за старим правописом. Так само не мала змоги редакційна колегія виправити в перших дванадцятьох-п’ятнадцятьох аркушах другого випуску й инших хиб: неповноти й деякої застарілости реєстру російських слів (почасти це надолужено в додатках до другого тома, вміщених наприкінці третього випуску); недовикористання сучасної української мови; надуживання в перекладі російських слів та зворотів і в цитації етнографічного матеріялу такого типу, як "хвирса", "(о)хиза" (під *метель*); спорадичного наведення таких висловів з української дореволюційної минувшини, як "москаля везти" (під *лгать*); подання подекуди цитат релігійного змісту; написання в двох-трьох місцях на початку другого випуску слова "бог" і подібних до його з великої літери; невитриманости і примітивізму в тлумачних поясненнях, у термінологічних скороченнях то-що.

Своє прагнення оздоровити академічний словник, не допуститися в цій його частині шкідливих буржуазних і націоналістичних тенденцій попередніх випусків, зробити з його корисне знаряддя для будування української пролетарської культури редакційна колегія могла здійснювати лише в останніх аркушах другого випуску і в третьому випускові, коло яких працювала пильно прислухаючись до критичного і порадчого голосу радянської громадськости.

Конкретно це прагнення відбивають такі удосконалення і новозаведення:

1. Повніше і ширше опрацьовування лексичного матеріялу (це стосується до всієї кінцевої частини другого тома);

2. Критичне використовування, як головних джерел, для реєстру російських слів і в їх семантичному та фразеологічному розробленні словників Даля і російського академічного;

3. Запровадження до реєстру російських слів лексичних новотворів, зокрема абревіятур (скорочених слів), і широке розроблення відповідної семантики та фразеології;

4. Максимальне скорочування в доборі реєстрових – слів, у семантиці та фразеології тих специфічних дворянсько-поміщицьких і церковницьких елементів російської мови, що були властиві їй за капіталістичної суспільно-економічної формації, а за доби пролетарської революції вийшли чи виходять з ужитку в живій розмові і літературній творчості. Редакційна колегія намагалася давати таким лексичним, семантичним і фразеологічним пережиткам буржуазного минулого пролетарське ідеологічне тлумачення, або; що-найменше, відзначати їх термінологічність (*церковн.*) чи застарілість. Можлива непослідовність у такого роду тлумаченнях пояснюється новістю і складністю цього завдання;

5. Орієнтація в доборі українських лексичних і фразеологічних відповідників до російських слів і зворотів на сучасну українську мову, скільки вона виявляється в живій розмові міських і сільських робітників та трудової інтелігенції, в документах державних, партійних і професійних установ, у пресі, красному письменстві і наукових творах. З огляду на те, що сучасна українська літературна мова ще перебуває в стадії реконструкції і що в змаганні за норми стандартної мови українського пролетарського суспільства може перемогти і певна кількість поширених тепер на вужчому терені слів і зворотів, редакційна колегія дала місце в Словнику і цікавішим діялектизмам та провінціялізмам, намагаючися, проте, систематично відзначати їх локальний характер;

6. Критичний підхід до лексичної, семантичної і фразеологічної спадщини української дореволюційної мови, зокрема до мови українського дореволюційного письменства. Все застаріле в цій спадщині упорядники намагались відкидати, чи то як зайвий баласт, чи то як ворожий, явно шкідливий для розвитку та нормування літературної мови українського пролетаріяту чинник;

7. Обмеження цитат з дореволюційного письменства на користь ширше запровадженої в Словнику цитації з української радянської преси і пролетарських та попутницьких письменників УСРР. (Список нововикористаних джерел додається до третього випуску);

8. Широке критичне використовування термінологічних словників, надто російсько-українських, що з'явилися в УСРР і Західній Україні за останні дванадцять років;

9. Критичне запозичання з инших мов у тих випадках, коли українській мові бракує певного слова або фразеологічного звороту;

10. Намагання подавати поширені міжнародні слова і термінів в їх інтернаціональній формі, не перекладаючи їх штучно, без потреби на українську мову;

11. Різні дрібніші лексикографічні поліпшення, як от: удосконалення в диференціяції значень російських і українських слів, уточнення тлумачних пояснень, виразніше розмежовування стилістичних відтінків у значенні українських слів і зворотів, послідовніше позначання термінологічних слів, систематичність у перекладі російських nomina actionis, прислівників і дієслівних форм переємного стану то-що.

Проте праця нової редакційної колегії теж не вільна від помилок та недоглядів, зокрема не вільна від деякої розбіжности в перекладі російських слів і зворотів, у подаванні українських граматичних форм, наголосів і т. ин. До останньої найбільше спричинилося здавання оригіналу цих випусків Словника, як і попередніх, для друку невеликими частинами, до закінчення рукопису. З огляду на пекучу потребу в повному російсько-українському словнику редакційна колегія і видавництво все ж видають ці далекі від ідеалу його випуски, сподіваючися, що вони хоч до деякої міри станутъ у пригоді українській радянській громадськості.

З загальної кількости 41 друк, аркуш, з яких складаються 2-ий і 3-ій випуски другого тома Російсько-українського Словника, М. Калинович опрацював близько 29 аркушів, В. Ярошенко понад 8 аркушів, решту, 4 аркуші, опрацювали члени попередньої редакційної колегії. Проте ці чотири аркуші почасти перероблено. Починаючи з 36-го аркуша остаточно упорядковував оригінал до друку після головної редакції і мав загальний нагляд за виготовленням та друкуванням Словника М. Калинович. В. Ярошенко брав участь, починаючи з 36-го аркуша, в читанні першої коректи і подавав свої редакційні уваги до неї.